

Studying the tombs of the west Azerbaijan province

Nadereh Shojadel*

Research center for historical buildings and cities, Cultural Heritage and tourism Research Institute, Tehran, Iran

Article Info

Original Article

Received: 2022/07/17;

Accepted: 2022/08/30;

Published Online 2023/03/11

 [10.30699/athar.43.4.662](https://doi.org/10.30699/athar.43.4.662)

Use your device to scan
and read the article online

Corresponding Author

Nadereh Shojadel

Research center for
historical buildings and
cities, Cultural Heritage and
tourism Research Institute,
Tehran, Iran

Email:

n.shojadel@gmail.com

ABSTRACT

After mosques, the tomb can be considered as one of the most common Islamic architectural buildings in Iran. Due to the large number of tombs, many researches have been done in this regard. In these researches, they have discussed the history of tomb building in Iran and different types of tomb buildings, and they have generally and unanimously divided Iran's tomb buildings into two types, tower tombs and tombs with a square dome plan. The present research examines the tomb buildings of West Azerbaijan province and after a brief look at the records of the above-mentioned researches, in the first step, it identifies the tomb buildings in the studied area and then 15 of them, which are tombs in terms of body, existing condition, nature and historical background, were eligible, have been selected for review. In the review process, after recognizing and introducing each case sample and completing the documentation, all samples are compared in terms of background, architectural pattern and other characteristics, and finally, like the tomb buildings of the Islamic era of Iran, they are divided into two categories; the mausoleum tower and the square domed pattern are placed. In the examined samples, the tomb tower pattern was formed in the historical range from Seljuk to Timurid period and the domed square pattern was formed from Safavid to Qajar period.

Keywords: mausoleum, tomb, Imamzadeh, monument, West Azerbaijan

Copyright © 2023. This open-access journal is published under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms.

How to Cite This Article:

Shojadel, N. (2023). Studying the tombs of the west Azerbaijan province. *Athar*. 43(4), 662-677.

مقاله پژوهشی

بررسی بناهای آرامگاهی استان آذربایجان غربی

نادره شجاع دل *

مرکز تحقیقات ابنیه و شهرهای تاریخی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران

کتاب /

انتشار /

آرامگاه را می توان بعد از مساجد از متداول ترین بناهای معماری اسلامی ایران به شمار آورد. با عنایت به کثرت تعداد آرامگاه ها، تاکنون پژوهش های متعددی در این خصوص انجام یافته است. در این پژوهش ها به پیشینه آرامگاه سازی در ایران و گونه های بناهای آرامگاهی پرداخته اند و به طور اعم و متفق القول بناهای آرامگاهی ایران را به دو گونه برج مقبره و مقابر با پلان مربع گنبدپوش تقسیم نموده اند. پژوهش حاضر به بررسی بناهای آرامگاهی آذربایجان غربی پرداخته و پس از نگاهی اجمالی به سوابق پژوهش های فوق در گام اول اقدام به شناسایی بناهای آرامگاهی محدوده مورد مطالعه کرده و سپس ۱۵ مورد از آنها که به لحاظ کالبد، وضع موجود، ماهیت آرامگاه بودن و پیشینه تاریخی واجد شرایط بودند، برای بررسی انتخاب شدند. در روند بررسی پس از شناخت و معرفی هر نمونه موردی و تکمیل مستندات، همه نمونه ها به لحاظ پیشینه، الگوی معماری و سایر ویژگی ها مقایسه شدند و نهایتاً همانند بناهای آرامگاهی دوران اسلامی ایران در دو دسته برج مقبره و الگوی چهارگوش گنبدپوش جای گرفتند. در نمونه های بررسی شده الگوی برج مقبره در بازه تاریخی سلجوقی تا تیموری و الگوی چهارگوش گنبدپوش در دوره صفوی تا قاجار شکل گرفته است.

دریافت: ۱۴۰۱/۰۴/۲۶

پذیرش: ۱۴۰۱/۰۶/۰۸

انتشار آنلاین: ۱۴۰۱/۱۲/۲۰

نویسنده مسئول:

نادره شجاع دل

مرکز تحقیقات ابنیه و شهرهای تاریخی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران

پست الکترونیک:

n.shojadel@gmail.com

کلیدواژه ها: آرامگاه، مقبره، بقعه، امامزاده، آذربایجان غربی

حق کپی رایت انتشار: این نشریه ی دارای دسترسی باز، تحت قوانین گواهی نامه بین المللی Creative Commons Attribution 4.0 International License منتشر می شود که اجازه اشتراک (تکثیر و بازآرایی محتوا به هر شکل) و انطباق (باز ترکیب، تغییر شکل و بازسازی بر اساس محتوا) را می دهد.

شجاع دل نادره. (۱۴۰۱). بررسی بناهای آرامگاهی استان آذربایجان غربی. فصلنامه علمی اثر. ۴۳(۴)، ۶۷۷-۶۶۲.

۱- مقدمه

استودان‌های تخت جمشید که در پیشانی و بالای کوه کنده شده‌اند، استخوان پوسیده سه تن از شاهان هخامنشی را که اردشیر دوم و سوم و داریوش سوم هستند، حفظ کرده‌اند. گور کورش برای اولین بار در ایران دارای یادمان روی زمین است که احتمالاً از سنت گورهای زمینی عیلامیان و یونانیان ملهم گردیده و رابطه نزدیکی بین دخمه‌های زیرزمینی و زیگورات و معبد آسمان چغازنبیل با دخمه‌های فرازکوهی هخامنشیان به وجود آورده است (Kambakhsh, 2009). با ورود اسلام به ایران و تغییر سنت تدفین، معماری آرامگاهی مورد توجه قرار گرفت. برخی از محققان، نخستین آرامگاه اسلامی را قبه الصلیبه، آرامگاه مادر خلیفه المنتصر عباسی در سامرا منتسب به نیمه دوم قرن دوم هجری معرفی می‌کنند (Hillenbrand, 2012).

از سده سوم هجری هیچ نوع بنای آرامگاهی در ایران، که بتوان تاریخ معینی را به آن نسبت داد، باقی نمانده است. به عقیده برخی پژوهشگران، آرامگاه‌های مطهر امام رضا (ع) حضرت معصومه (س) حضرت عبدالعظیم (ع) و آرامگاه آستانه اشرفیه (گیلان) نخستین آرامگاه‌های ایرانی را ارائه می‌نمایند. شاید بتوان تدفین هارون الرشید در خراسان را جزء نمونه‌های آغازین سنت آرامگاه‌سازی در ایران قلمداد کرد و زیربنای کوچکی برای تکوین بنای آرامگاه امام رضا (ع) به شمار آورد، لیکن بیشتر محققان آرامگاه امیر سامانی در بخارا را نخستین بنای واقعی آرامگاهی در گستره فرهنگ ایرانی به شمار می‌آورند (Gheravi, 1997).

از سده چهارم هجری به بعد ساخت بناهای آرامگاهی در نقاط مختلف گسترش می‌یابد که از دلایل این گسترش می‌توان به مهاجرت امامزادگان و سادات به ایران و شهادت یا فوت آنان در آنجا و همچنین شکل‌گیری دولت‌ها و حکومت‌های محلی اشاره کرد (Grabar & Ettinghausen, 2012). یکی از سنت‌های شیعه که در زمان آل‌بویه مورد توجه فراوان قرار گرفت، زیارت قبور ائمه شیعه و ساخت گنبد و بارگاه بر مزار ایشان بود (Zahabi, n. d). ساخت آرامگاه در دوره‌های سلجوقی و ایلخانی روند رو به رشدی یافت. در این دوره استفاده از سردابه

بناهای آرامگاهی یکی از شاخص‌ترین بسترهای تبلور ویژگی‌های ناب هنر و معماری ایران در دوره‌های تاریخی این سرزمین بوده‌اند. این بناها اعم از مقابر کوچک تا مجموعه‌های بزرگ و بناهای آرامگاهی مذهبی تا حکومتی، افزون بر جایگاه حاکمیتی و مذهبی‌شان یک رسالت مشترک دارند و آن انتقال سهم عمده‌ای از اطلاعات تاریخی و فرهنگی از دوره‌های تاریخی گذشته به نسل معاصر است. در پژوهش‌های انجام‌یافته تاکنون بناهای آرامگاهی به لحاظ دوره‌های تاریخی مختلف، محدوده‌های جغرافیایی متنوع و نیز الگوهای رایج در بناهای آرامگاهی بررسی شده‌اند. این نوشتار در نظر دارد بناهای آرامگاهی شمال غربی‌ترین محدوده جغرافیایی ایران را شناسایی و بررسی کند.

۱-۱- سؤال پژوهش

بناهای آرامگاهی حوزه جغرافیایی مورد مطالعه از چه الگوهایی تبعیت می‌کنند و دارای چه ویژگی‌هایی هستند؟

۲-۱- روش پژوهش

این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی انجام یافته است و سعی بر آن شده تا گونه‌های شناسایی‌شده را با بررسی‌های میدانی و مطالعات کتابخانه‌ای مورد بررسی قرار دهد.

۲- پیشینه پژوهش

بی‌تردید آرامگاه پس از مساجد، متداول‌ترین بناهای عمومی در معماری اسلامی ایران است. این نوع بنا در بافت و فرهنگ جامعه ایرانی ریشه گرفته و کمتر شهری است که سهمیه‌ای از این چنین بناهایی نداشته باشد (Hillenbrand, 2012). علیرغم اینکه هیلن براند معتقد است: «با توجه به رسوم تدفین پیش از ظهور اسلام در ایران (آیین زرتشت) معماری تدفینی مستقلی به استثنای آرامگاه کورش وجود نداشت»، ولی استودان‌های هخامنشی تخت جمشید و دلمن‌های اشکانی دشت مغان نمونه‌هایی از بناهای آرامگاهی ایران قبل از اسلام به شمار می‌روند.

طرح گنبددار چهار گوش اتفاق افتاده است. چندی نگذشته که این دستورالعمل ابتدایی تکامل یافت. سریعاً برج‌های آرامگاهی با پره و ستون‌های جسمی و پشت‌بند گوشه‌ای ساخته شد؛ درحالی‌که استوانه جای خود را به مقابر هشت‌ضلعی، شش‌ضلعی، ده و دوازده ضلعی و اقسام بناهای مرتفع ستاره‌ای شکل داد (Hillenbrand, 2012). برج گاهی به‌عنوان نشانه بر سر مدفن بزرگان و مشاهیر ساخته شده که درحقیقت نوعی آرامگاه شمرده می‌شدند. درواقع در اینجا علاوه بر کارکرد دیده‌بانی به کارکرد دیده‌شدن خود برج اشاره می‌شود (Pirnia, 1992). ساختمان‌هایی منفرد همچون نشانه در حاشیه شهرها و گاه دور از شهرها بر روی محل دفن شاهان و اولیای دین و فرقه‌های مذهبی ساخته می‌شود. این آرامگاه‌ها استوانه‌ای بلند با بام مخروطی شکل بوده‌اند. چندی نگذشت که این دستورالعمل ابتدایی تکامل یافت و برج‌های آرامگاهی با پره‌ها، ستون‌های جسمی و پشت‌بندی گوشه‌ای ساخته شدند (Ramazani, 2005).

۳-۲- موقعیت جغرافیایی محدوده مورد مطالعه

استان آذربایجان غربی در شمال غربی ایران واقع شده که از شمال و شرق با سه کشور آذربایجان، ترکیه و عراق هم‌مرز و از جنوب با استان کردستان و از جنوب غربی با استان زنجان و از شرق با استان آذربایجان شرقی همسایه است. آذربایجان غربی به‌دلیل قرارگرفتن در دروازه شرق به غرب در طول تاریخ شاهد تغییرات و تحولات بزرگی بوده و یافته‌های باستان‌شناسی حاکی از وجود تمدن‌های بزرگی مانند اورارتو، مانایی و آشوری تا دوره‌های اسلامی در این منطقه است. نگارنده به‌دلیل سابقه فعالیت پژوهشی و مرمتی در این محدوده جغرافیایی از طرفی و تعدد و اهمیت بناهای آرامگاهی این منطقه که بعد از مساجد از متداول‌ترین بناهای تاریخی دوره اسلامی هستند، اقدام به این پژوهش کرده است.

۳-۳- شناسایی نمونه‌های موردی

برای انجام این پژوهش در گام اول ۲۰ مورد از بناهای آرامگاهی استان آذربایجان غربی به شرح زیر شناسایی شدند:

در زیر بناهای آرامگاهی رواج یافت. همچنین استفاده از آجر علاوه بر جنبه کاربردی آن نقش عنصر تزئینی را ایفا می‌کرده است (Shahriari, 2008). تیموریان نیز مانند ایلخانان به ایجاد بناهای آرامگاهی علاقه نشان دادند و بناهایی بر روی قبور یا پیرامون آنها برپا کردند تقریباً ۴۰ درصد از کل بناهای دوره تیموری را به خود اختصاص می‌دهد (Colombes & Wilber, 1997). با ظهور دولت صفوی و قدرت‌گرفتن مذهب تشیع به‌عنوان مذهب رسمی سعی وافری در توسعه و مرمت و بازسازی مقابر امامزاده‌ها، علما و مقدسین شکل گرفت (Kiani, 2000).

۳-۲- توصیف و بررسی

۳-۱- گونه‌شناسی آرامگاه در ایران

در همه پژوهش‌هایی که تاکنون در حیطه بناهای آرامگاهی انجام یافته است، این بناها را به دو دسته برج مقبره‌ها و مقابر با پلان مربع و پوشش گنبدی که برگرفته از فرم چهارطاقی ایرانی است تقسیم نموده‌اند که در ادامه به خلاصه‌ای از آنها اشاره می‌شود:

دو نوع آرامگاه در ایران باقی مانده است. یکی که در سرتاسر سرزمین ایران پراکنده شده، مقبره قبه‌ای همراه با مکعب گنبدی است که از چهار جانب باز است، نظیر نخستین بناها در نجف و کربلا که روی مزار امام علی (ع) و اعقابش ایجاد شده است (Grabar & Ettinghausen, 2012). نوع عمده دیگر آرامگاه، برج‌های مقبره‌ای است. اصل و ریشه این نوع بنا در پرده ابهام و مستور است. هرچند احتمالات زیادی ممکن است مورد بررسی قرار گیرد. چادرهای ترکی، برج‌های دیده‌بانی چینی و مقابر برجی شکل پالمیری از جمله آنهاست. در هر حال می‌توان دلایل متقاعدکننده‌ای در مقابل هریک از این الگوهای مفروض ردیف کرد و با مقدار کمی علم و اطلاعی که از این باره در حال حاضر در دست است، بهتر است که به عدم اطلاع معترف بود. این جریان مخصوصاً با توجه به شکل بسیار ساده‌ای که اغلب نمونه‌های اولیه این نوع به خود گرفته، به نظر می‌رسد یک استوانه بلند با بامی مخروطی شکل باشد، مانند آنچه درمورد

روی آن بازسازی گردید. از آنجا که بازسازی فوق تنها تبعیت از پلان شش‌ضلعی نموده و هیچ‌گونه مستنداتی از بنای مقبره دوره صفوی در دست نبود، بنای آرامگاهی جدیدالاحداث به‌عنوان بنای آرامگاهی تاریخی در فهرست این پژوهش لحاظ نشده است.

۳-۳-۲- مقبره کشیش زاکاریان و مقبره ساندخت

دو مقبره کشیش زاکاریان و ساندخت قدیس به‌دلیل اینکه بنای اصلی به‌عنوان نمازخانه و محل نیایش احداث شده و سپس کشیش زاکاریان و ساندخت قدیس در آنها تدفین شده‌اند، جزء بناهای آرامگاهی منظور نشده‌اند. از طرفی کلیه نمونه‌های این پژوهش بناهای آرامگاهی دوره اسلامی بوده و این دو مقبره به لحاظ دوره تاریخی نیز در این دسته‌بندی جای نمی‌گرفتند.

۳-۳-۳- امامزاده سید بهلول

امامزاده سید بهلول به استناد سنگ قبری که در سال ۱۳۷۶ در این مکان کشف شد با دو نسل منسوب به امام علی النقی (ع) بوده و به سال ۳۲۷ هجری در این محل دفن شده است، ولی این بنا نیز به‌دلیل معاصر بودن بنای آرامگاه در فهرست این پژوهش لحاظ نشده است. به این ترتیب، ۱۵ مورد از بناهای آرامگاهی شناسایی‌شده با مشخصات جدول ذیل جزء نمونه‌های موردی این پژوهش انتخاب شده‌اند (جدول ۱).

۳-۴-۳- شناخت اجمالی نمونه‌های مورد مطالعه

۳-۴-۱- برج مقبره سه‌گنبد- ارومیه

مقبره سه‌گنبد با توسعه شهر در سده اخیر در داخل شهر ارومیه واقع شده است. به استناد کتیبه‌های موجود در سه طرف در ورودی، این بنا در سال ۵۸۰ ق به دستور حاکمی به نام شیشقاط المظفری ساخته شده است. به احتمال زیاد انتساب بانی به المظفری به این سبب بوده است که او سپهسالاری مضرالدین قزل ارسلان را به دست آورده است (Goochani, 2017). به استناد متون تاریخی امیر شیشقاط در سال ۵۹۳ ق هنوز در قید حیات بوده و نام او در کتاب راحت الصدور و آیه السرور راوندی در ص ۲۹۱ به شکل زیر آمده است: «... و در رجب سنه ثلاث و تسعین و خمس مائه ملک ازبک با همدان

مقبره سه‌گنبد ارومیه- امامزاده بکشلو ارومیه- مقبره سید محمد خلیلان ارومیه- امامزاده دیزج تکیه ارومیه- مقبره بردوک ارومیه- مقابر متمان ارومیه- مقبره آل یعقوب خوی- مقبره سید بهلول خوی- مقبره پیرکندی خوی- مناره شمس تبریزی خوی- بقعه میرخاتون سلماس- امامزاده کهنه شهر سلماس- مقبره سید صدرالدین چالدران- مقبره کشیش زاکاریان چالدران- مقبره ساندخت چالدران- مقبره بلاق سلطان مه‌آباد- مقبره شمس برهان مه‌آباد- بقعه ایوب انصاری تکاب- مقبره سردار بوکان- مقبره حمامیان بوکان.

پس از بررسی‌های اولیه از لیست بناهای شناسایی‌شده فوق ۱۵ مورد از آنها به‌عنوان نمونه‌های موردی این پژوهش انتخاب شدند و پنج مورد باقی‌مانده به دلایل زیر در فهرست نمونه‌های موردی لحاظ نشدند:

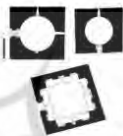

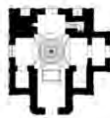

۳-۳-۱- مناره شمس تبریزی خوی

آنچه از متون و سفرنامه‌ها برمی‌آید، مقبره‌ای مربوط به شمس تبریزی پس از وفات ایشان در دوره ایلخانی و در سده هشتم هجری در خوی وجود داشته که شاه اسماعیل صفوی کاخ خود را کاملاً در کنار آن بنا می‌کند که این امر شاید به‌دلیل تکریم و احترامی بوده که وی به شمس تبریزی داشته است. امروزه از بنای کاخ غیر از یکی از سه مناره آن که به مناره شمس تبریزی معروف است، چیزی باقی نمانده است. از مقبره شمس نیز اثری نمانده و تنها امروزه سنگ قبری نمادین به نام شمس تبریزی کنار مناره قرار داده‌اند (Maroofi Aghdam, 2013). با تفاسیر فوق از آنجا که مناره موجود که مزین به شاخ بز کوهی است، مقبره شمس نبوده و یادمانی از یک روز شکار سلطان صفوی بوده، به‌عنوان یک بنای آرامگاهی در فهرست نمونه‌های موردی لحاظ نشده است.

مقبره سید صدرالدین منتسب به میر سید شریف یکی از امرای شاه اسماعیل صفوی است. بنای بقعه در سال ۱۳۷۰ بنایی مدور با مصالح سنگ و گل و پوشش سقف تیرپوش بوده است. این بنا روی بقعه‌ای قدیمی‌تر با پلان شش‌ضلعی احداث شده بود که بقایای پلان شش‌ضلعی آن بعد از بررسی‌های باستان‌شناسی نمایان گشته و از سال ۱۳۷۱ مقبره جدیدی

آمد و اتابک بهاء‌الدین سنباط و شیشقاپ و ناصرالدین آغوش و ککجه را به همدان به خدمت ملک ازیک فرستاد» (Goochani, 2017). در قسمتی از این تزئینات نام معمار مقبره به صورت زیر آمده است: «عمل عبدالضعیف... منصور بن موسی».

جدول ۱. معرفی نمونه‌های مورد مطالعه (Authors, 2023)

مقبره سه گنبد ارومیه - سلجوقی	بقعه میرخاتون سلماس - ایلخانی	مقبره پیرکندی خوی - ایلخانی	بقعه ایوب انصاری تکاب - تیموری
			
مقبره پردوک ارومیه - صفوی	مقابر تهمتان ارومیه - صفوی	مقبره بناق سلطان مهاباد - صفوی	امامزاده بکشلو ارومیه - قاجار
			
مقبره شمس برهان مهاباد - قاجار	مقبره حمامیان بوکان - قاجار	مقبره سردار بوکان - قاجار	امامزاده دیزج تکیه ارومیه - قاجار
			
مقبره خلیلان ارومیه - قاجار	امامزاده کهنه شهر سلماس - قاجار	مقبره آل یعقوب خوی - قاجار	
			

در بالای کتیبه فوق نام مذکور با شروع «رحم الله» یک‌بار دیگر تکرار شده است. شاید شخص مذکور قبل از پایان ساختن برج فوت شده است. برج سه گنبد یک مقبره منفرد اسلامی متعلق به عصر سلجوقی با ویژگی‌های خاص برج‌های این دوره است. بنا از دو بخش سردابه (محل دفن) و گنبدخانه تشکیل شده است و هریک از این فضاها دارای ورودی مستقل از ضلع

شمالی هستند. پلان خارجی این بنا دایره شکل و پلان داخلی آن به فرم مربع است. بنا گنبد دوپوش کم‌خیزی به فرم عرقچین دارد و مصالح عمده به کاررفته در بنا در قسمت سردابه سنگ و در قسمت گنبدخانه آجر است. شاخص‌ترین قسمت برج نمای ضلع شمالی آن است که دارای دو قاب تزئینی سنگی حاوی مقرنس، گره‌بندی و کتیبه‌های کوفی در ورودی بناست که در

شامل ۱۶ گنبد پوششی به فرم‌های چهاربخشی یا پشت ماهی هستند. ایوان ورودی با دو مناره در دو طرف آن در ضلع شمالی بنا و دو اتاق در طرفین آن تعبیه شده است. پلان قسمت مرکزی بنا در محل تقسیم مربع به هشت‌ضلعی دارای سه کنج و کاربردی‌های زیبایی آجری است و در تبدیل هشت‌ضلعی به دایره به شیوه کاسه پوش عمل گشته است. ایوان ورودی بنا در سده اخیر تخریب و در دوره پهلوی دوم ایوانی با سازه فلزی به جای آن احداث گشته بود. گنبد پوششی بنا نیز تخریب و به جای آن گنبدی با پوشش شیروانی احداث شده بود تا اینکه در اوایل دهه ۷۰ با حذف سازه فلزی الحاقی ایوان ورودی بنا و گنبد مرکزی بازسازی شدند. تزئینات فعلی بنا پس از مرمت و بازسازی‌های اخیر شامل کاشی‌کاری گنبد و ایوان ورودی و نمای ضلع جنوبی و کاشی‌کاری و آجرکاری در قسمت‌هایی از نمای جنوبی، شرقی و غربی بناست. مصالح به کاررفته در بنا در قسمت پی، سنگ و در بقیه قسمت‌ها آجری است (شکل ۳).

۳-۴-۴- امامزاده دیزج تکیه- ارومیه

این بنا در ۱۵ کیلومتری جنوب شرقی ارومیه در روستایی به همین نام واقع شده است. قدمت بنای موجود امامزاده به دوره قاجاریه می‌رسد و بنا به روایت اهل محل، آرامگاه یکی از نوادگان امام موسی کاظم (ع) است. فضای اصلی مقبره پلانی چلیپا شکل با گنبد مرکزی است که یک ورودی با دو مناره در ضلع جنوبی، یک فضای ورودی در ضلع شرقی و دو ورودی فرعی در اضلاع دیگر آن تعبیه گشته است. مصالح عمده به کاررفته در قسمت پی و ازاره بنا، سنگ و در دیوارها و پوشش سقف مجموعه، آجر است. تزئینات به کاررفته در بنا در نمای داخلی شامل کاربردی‌های فضای زیر گنبد و طاق نما و آجرکاری‌های نماهای خارجی است. در گذشته، نماهای خارجی با اندود سیمانی پوشش یافته بود که در سال‌های اخیر به فرم اولیه احیا گشته است. گنبد و سایر قسمت‌های بام در دهه‌های گذشته با شیروانی پوشش یافته است (شکل ۴).

۳-۴-۵- مقبره مجموعه بردوک - ارومیه

مجموعه تاریخی بردوک در شمال غربی شهرستان ارومیه، محل صومای برادوست، در ابتدای دره سلطانی در دامنه مشرف

ایجاد این نقوش و نوشته‌ها از سنگ‌های کوچک و ملات گچ استفاده شده است. علاوه بر کتیبه‌های فوق مقرنس‌ها و گره چینی‌های سنگی دو قاب تزئینی، دیگر تزئینات برج سه گنبد را شامل می‌شوند (شکل ۱).

۳-۴-۲- مقبره سید محمد خلیلان - ارومیه

این مقبره مدفن ابوعبدالله محمد بن خلیلان از محدثان و راویان شیعه در عصر غیبت صغری و اوایل غیبت کبری امام زمان (عج) در قرن سوم و اوایل قرن چهارم هجری بوده است. شیخ طوسی عالم و دانشمند بزرگ شیعه در قرون چهارم و پنجم هجری در کتاب «الغیبت» خود به نام ابوعبدالله محمدبن خلیلان اشاره می‌کند. این مقبره در گذشته در میان گورستانی واقع بوده که به نام گورستان محمدبن خلیلان معروف بوده است. از وضعیت گذشته بنا اطلاعی در دست نیست، ولی کالبد موجود بنا یک چهارطاقی ساده آجری کوچک به ابعاد ۵ در ۵ متر متعلق به دوره قاجار بوده که در سال‌های اخیر بر روی آن بنای جدیدی احداث و چهارطاقی مذکور در داخل این بنای جدید حفاظت شده است (شکل ۲).

۳-۴-۳- امامزادگان محمد و ابراهیم (ع) (بکشلو) -

ارومیه

روستای بکشلو در فاصله حدود ۱۰ کیلومتری شرق ارومیه واقع شده است. مقبره امامزادگان محمد و ابراهیم (ع) در ضلع جنوبی روستای فوق و در صحن گورستان واقع شده است. بنای فعلی این آرامگاه مربوط به اواخر دوره زندیه یا اوایل قاجاریه است که به احتمال فراوان به جای مقبره قدیمی تری بنا شده است. در کاوش‌های به عمل آمده مشخص شده است که پلان ساختمان اولیه این بقعه به فرم چهارضلعی و به ابعاد ۴/۶ در ۵/۶ متر مربوط به دوره ایلخانی بوده و در دوره صفویه بنایی با ابعاد ۹ در ۹ متر بر روی آن احداث گردیده است، ولی همان‌گونه که ذکر شد، قدمت کالبد فعلی بنا به اواخر زندیه یا اوایل قاجاریه می‌رسد. بنای موجود پلانی مستطیل شکل به ابعاد ۲۲/۶ در ۱۸/۵ متر دارد که شامل فضای اصلی مرکزی با پلان نزدیک به مربع به ابعاد ۸/۲ در ۷/۶ متر به فرم چهارطاقی با پوشش گنبدی و غلام گردش دور تا دور آن است که این غلام گردش

به رودخانه کم‌آبی که سرچشمه آن از کوه‌های ترکیه است، واقع شده است. قدمت این مجموعه به دوره صفویه می‌رسد و شامل قلعه، مقبره، مسجد و قبرستان است. این مجموعه با موقعیت دفاعی خاصی که دارد به مدت چندین سال در دوره صفویه همچون یک پادگان نظامی در مقابل حملات نظامی عثمانی‌ها عمل کرده است. مجموعه تاریخی بردوک شامل بناهای منفرد در ضلع شرقی، قلعه و حصار تدافعی و برج دیده‌بانی در ضلع شمالی قلعه است که بناهای منفرد ضلع شرقی شامل مسجد و مقبره هستند. اندکی پایین‌تر از مسجد بردوک بنای مقبره واقع است. پلان این بنا مربعی به اضلاع ۱۱/۵ متر با پوشش گنبدی و مصالح به کاررفته در آن سنگ لاشه و سنگ حجاری شده است (شکل ۵).

در داخل این بنا یک محراب سنگی در سمت قبله نمایان است که از سنگ‌های سیاه ساخته شده است... ورودی کم‌ارتفاع بنا به صورت طاق‌نمایی است که در بالای آن کتیبه‌ای از سنگ مرمر وجود دارد که متأسفانه بر اثر تیراندازی قسمتی از وسط کتیبه از بین رفته است. اگر این کتیبه سالم باقی مانده بود، در تاریخ و کارکرد بنا اطلاعات بیشتری به دست می‌داد. این کتیبه به خط فارسی و شامل دو بیت به شرح ذیل است:

و العادل پور سخاوت چون ... تباریخش چنین آواز داد...
گشت معماری..... ز سعیش که داد..... (Sadraii, 1996)

پایین‌تر از این بنا حوضچه‌ای سنگی قرار دارد که آب چشمه‌ای زلال از دل کوه به آن جاری می‌شود و آن را پر می‌کند.

۳-۴-۶- مقابر روستای تمتمان - ارومیه

مجموعه آثار تمتمان در کیلومتر ۲۰ جاده سرو ارومیه در روستایی به همین نام واقع شده است. مجموعه آثار روستای تمتمان شامل غار ماقبل تاریخ، استحکامات نظامی، مقابر اورارتویی و مقابر صفویه است. مقابر مورد بحث سه مقبره نسبتاً سالم در امتداد هم و یک مقبره در قسمت شمالی آنها بوده که از بین رفته است. قدمت این مقابر به دوره صفویه می‌رسد. یکی از مقبره‌های سالم دارای سنگ قبری به تاریخ ۱۱۱۰ ه.ق است

(شکل ۶). این مقابر در دوره صفوی و هم‌زمان با دوران حکومت شاه سلطان حسین بنا شده‌اند و می‌توان پی برد در زمان جنگ‌های پی‌درپی صفویان و عثمانیان این مکان محل دفن تعداد زیادی از امرا و قربانیان بوده و شاید این مقابر برای سرداران نظامی صفویان ساخته شده‌اند (Maroofi Aghdam, 2013). مقابر سه‌گانه تمتمان در یک ردیف قرار گرفته‌اند و ویژگی‌های آنها به ترتیب بدین شرح است:

مقبره جنوبی: این مقبره پلانی مربع شکل داشته و برخلاف دو مقبره دیگر پلان داخلی و خارجی آن مربع شکل است. ورودی بنا در ضلع جنوبی پلان واقع بوده و در چهار ضلع نمای داخلی آن چهار طاق‌نما تعبیه گشته است. مصالح عمده به کاررفته در بنا سنگ و آجر است.

مقبره میانی: پلان این مقبره از بیرون به شکل مربع و از داخل به شکل دایره است. ورودی بنا در ضلع شرقی و دو روزنه در اضلاع جنوبی و غربی تعبیه شده است. در داخل این مقبره سنگ قبر نسبتاً سالمی از سنگ مرمر وجود دارد که قسمتی از کتیبه روی سنگ قبر تقریباً خواناست و مضمون آن چنین قید شده است:

«فی الشهر ربیع الثانی سنه ۱۱۱۰ در ایام شاه سلطان حسین سردار عباسقلیخان زیاد اوغلی بر مناقشه شیخ سلیمان...» (Sadraii, 2005). مصالح عمده به کاررفته در بنا سنگ تراش‌دار است.

مقبره شمالی: پلان این مقبره نیز از بیرون به شکل مربع و از داخل به شکل دایره است. ورودی بنا در ضلع شمالی و روزنه‌ای در ضلع جنوبی تعبیه شده است. در داخل این مقبره نیز سنگ قبری وجود دارد که متأسفانه قابل خواندن نیست. مصالح عمده به کاررفته در بنا سنگ تراش‌دار است.

۳-۴-۷- مقبره آل یعقوب - خوی

مقبره آل یعقوب در بافت تاریخی شهر خوی، در خیابان طالقانی، ضلع شمالی مسجد شیخ و در ابتدای کوچه موسوم به مقبره واقع شده است. سید یعقوب از سادات حسینی نسب و از اولاد علی‌اصغر بن علی بن حسین بن علی بن ابیطالب (ع) و معروف به سادات سفیدپوست‌اند که این شهرت را از حسین

ابيض دارند. جد وی تاج‌الدین حسن صاحب زیارتگاه معروف در کوهکمر است که جد بزرگان بسیاری از جمله سید محمد سنوزی هم است (Sadraii Khoii, 1994). سید یعقوب تحصیلاتش را در خوی در مدرسه نمازی و تکمیل آن را در نجف اشرف در محضر علامه بحرالعلوم به انجام رسانده و به توصیه استادش مأمور به خوی گردیده است. تحویلی که به دست او شده، اصلاح وضع قضایی خوی بوده است. «وفات آن مرحوم در سال ۱۲۵۴ ه.ق در خوی اتفاق افتاده است. ارادتمندان سید می‌خواستند وی را در نجف اشرف دفن کنند، ولی مرحوم شیخ علی اصغر خویی مانع شده و می‌گوید: «همان‌طوری که سید در زمان حیاتش ملجأ ما بوده، بعد از مردن هم باید ملجأ ما باشد»؛ بنابراین وی را در منزل مسکونی خود دفن می‌کند و گنبد و بارگاهی بر روی آن می‌سازند» (Sadraii Khoii, 1994). فضای اصلی مقبره آل یعقوب دارای پلانی مستطیل شکل به ابعاد ۲۱/۵*۱۴ متر است که در گوشه شمال غربی صحن واقع شده است. فضای مقبره (گنبدخانه) در وسط پلان واقع شده. در ضلع شرقی آن، شبستان زنانه و در ضلع شمالی و غربی این فضا، دو شبستان مردانه تعبیه گشته است. ورودی بنا در گوشه شمال شرقی پلان قرار گرفته است که به شبستان زنانه و مردانه دسترسی دارد. تنها مناره بنا نیز در ضلع جنوب شرقی اتاق اصلی مقبره واقع شده و دسترسی به پله‌های آن از شبستان زنانه میسر می‌شود. پوشش سقف در اتاق اصلی مقبره، پوشش گنبدی آجری و در بقیه قسمت‌ها سقف تخت است. فضای داخلی زیر گنبد با اندود الحاقی گچ پوشش یافته است. مصالح به‌کاررفته در بنا آجر و تزئینات بنا شامل آجرکاری، گچبری‌های فضاهای داخلی و کاشی‌کاری نماهای مشرف به صحن است (شکل ۷). در گچبری‌های ورودی اتاق ضریح تاریخ اجرای گچبری به صورت (یادگار امام علی ه.ق ۱۲۹۴) قید شده است. در کاشی‌کاری‌های ضلع شرقی نیز به تاریخ ساخت ۱۲۹۳ ه.ق اشاره شده است (Maroofi Aghdam, 2013).

۳-۴-۸- مقبره پیرکندی - خوی

مقبره پیرکندی در جاده خوی-تبریز و در ۳ کیلومتری روستایی به همین نام واقع شده است. بنا به روایات این مکان،

آرامگاه پیر عمر نخجوانی از مشاهیر دوره ایلخانی است. «خنجی مزار پیر عمر را در حوالی خوی نشان می‌دهد. به نظر من از قرائن چنین برمی‌آید که مزار پیر عمر در همان‌جا بوده که حالا پیرکندی نامیده می‌شود» (Riahi, 1993). «به نوشته حافظ حسین کربلایی تبریزی در روضه الجنان، پیر عمر نخجوانی از مشاهیر و اعیان نخجوان بوده و او را خواجه عمر برنج‌فروش گفتندی و او پدر شیخ حسن نخجوانی معروف به بلغاری (در گذشته ۶۸۹) است. حافظ حسین که مطلب خود را از افواه گرفته، می‌گوید: حسن بعد از مرگ پدر با مادر به خوی رفت، اما روایات مربوط به وجود مزار او در خوی می‌رساند که خود پیر عمر به خوی رفته و در آنجا در گذشته و مدفون شده است» (Riahi, 1993). مقبره پیرکندی پلانی هشت‌ضلعی به ابعاد ۲/۴۵ متر دارد و دیوارهای آن به ضخامت یک متر با سنگ لاشه بنا شده است. ورودی بنا در ضلع شرقی پلان واقع شده و بالای آن یک فرورفتگی وجود دارد که احتمالاً جای یک کتیبه بوده باشد. قسمت‌های عمده این بنا در دهه‌های گذشته تخریب گشته بود که اخیراً مرمت گشته است (شکل ۸).

۳-۴-۹- بقعه میرخاتون - سلماس

بقعه میرخاتون در حومه شهر سلماس واقع بوده است. این بقعه در زلزله مهیب سلماس در اردیبهشت ماه ۱۳۰۹ شمسی کاملاً منهدم شده است. «هرتسفلد معتقد است برج سلماس، متعلق به دختر امیر ارغون خان رادکانی است که به زنی وزیر تاج‌الدین علیشاه درآمد بود و تاریخ آن ۷۰۰ یا ۷۱۰ ه.ق است. در کتیبه آسیب‌دیده آن نامی خوانده نمی‌شود، ولی کلمه سبعمائه (هفصد) به‌خوبی دیده می‌شود... این مقبره شکل برج مرمی را داشته و پایه‌های آن از سنگ‌تراش و دیوارهای خارجی‌اش از آجر و بالای آن مقرنس و سقف آن مخروطی شکل بوده است. سردر اصلی با رأس مربع با حاشیه محراب ماندنی احاطه شده بود و دور آن قالب‌گیری فرورفته مستطیلی وجود داشته است. بالای غالب سر در نغول حاوی کتیبه بوده و زیر قرنیز خارجی کتیبه ممتدی قرار داشته است» (Mashkoor, 1996). در هیچ‌یک از گزارش‌هایی که از این بقعه به عمل آمده، اشاره‌ای به فرم داخلی پلان آن نشده است، ولی با توجه به وجوه

شبهات آن با برج مقبره سه گنبد ارومیه احتمال می‌رود پلان داخلی آن مربع بوده باشد. همچنین عکس تاریخی بنا بیانگر این است که این بنا برخلاف مقبره سه گنبد فاقد سردابه سنگی است (شکل ۹).

۳-۴-۱۰- امامزاده کهنه شهر - سلماس

امامزاده کهنه شهر در ۵ کیلومتر جاده سلماس در محل قدیمی شهر سلماس، قبل از زلزله سال ۱۳۰۹ ه.ش واقع است. این امامزاده مدفن نوادگان امام نهم شیعیان، به نام‌های اسحق بن محمود، ابراهیم بن محمد، محمد بن عمر و جعفر بن محمد است و پس از زلزله سال ۱۳۰۹ شمسی شهر سلماس، بار دیگر بازسازی گشته است. پس از بازسازی سده اخیر وضعیت موجود بنا شامل گنبدخانه مقبره با پلان مربع شکل به ابعاد ۶ متر با پوشش گنبد آجری و ۱۱ گنبد پوششی چهاربخشی و کاسه پوش در سه ضلع شمالی، جنوبی و شرقی فضای اصلی است. شبستانی نوساز نیز در ضلع غربی فضای فوق احداث گشته است. در ضلع جنوبی پلان دالانی سراسری با ۶ گنبد پوششی چهاربخشی در محل فضای ورودی الحاقی بازسازی گشته است. مصالح عمده به کاررفته در بنا در قسمت پی و آزاره سنگ و در بقیه قسمت‌ها آجر است. تزئینات بنا نیز محدود به آجرکاری های نماهای داخلی است (شکل ۱۰).

۳-۴-۱۱- مقبره بداق سلطان-مهاباد

مقبره بداق سلطان در جنوب شرقی شهر مهاباد و در داخل گورستان شهر و در موقعیتی مشرف به شهر قرار گرفته است. «بداق سلطان بن شیرخان بن حیدرخان مکرری به فرمان شاه سلیمان صفوی در سال ۱۰۸۷ ه.ق به سمت حکمران مکرریان منصوب شده است و شهر ساوجبلاغ (مهاباد کنونی) را محل حکمرانی مکرریان کرده است» (Afkhami, 1993). آثار تاریخی بسیاری چون مسجد جامع مهاباد، پل سرخ، کاروانسرا، حمام، بندهای لچ و داره لک و کتابخانه بزرگ و بارزش در مهاباد به بداق سلطان منسوب بوده که از میان آنها مسجد جامع همچنان پابرجاست. وی در نزد مردم بسیار مورد توجه و احترام بوده و در عمران و آبادانی منطقه کوشش بسیاری نموده است. بداق سلطان در جنگی در ایروان به قتل می‌رسد. آرامگاه وی به خاطر

خدماتی که در عمران و آبادانی منطقه انجام داده بود، مورد احترام اهالی بوده و بعدها به صورت مکانی متبرک درآمده است. «گورستان شهر نیز به مناسبت گنبد بوداق سلطان گومبه زان خوانده می‌شود» (Fattahi Ghazi, 1977). بنا پلانی مستطیل شکل به ابعاد ۱۷ در ۸/۴ متر دارد و متشکل از سه بخش ورودی شمالی، گنبدخانه مرکزی و ورودی جنوبی است. ورودی ضلع جنوبی بنا به صورت ایوانی با پوشش طاق گهواره‌ای با قوس جناغی است. اطاق اصلی بنا پلانی چلیپا شکل با پوشش گنبدی و کاربردی‌های آجری دارد و فضای منتهی‌الیه شمالی بنا نیز با پوشش طاق گهواره‌ای با قوس جناغی پوشش یافته و با دو ورودی فرعی به خارج ارتباط دارد (شکل ۱۱).

۳-۴-۱۲- مقبره شمس برهان - مهاباد

مقبره شمس برهان در فاصله ۳۵ کیلومتری جاده مهاباد به بوکان در روستایی به همین نام و در کنار خانقاه شمس برهان واقع شده است. تاریخ بنای خانقاه شمس برهان به اواخر قاجاریه می‌رسد. «بانی خانقاه شیخ یوسف ملقب به شمس‌الدین برهانی می‌باشد که به سال ۱۲۴۲ قمری در آبادی سیلوه پیرانشهر تولد یافت. وی در جوانی به محضر شیخ سراج‌الدین از سالکان طریقه نقش‌بندی رسیده و پس از پانزده سال شیخ سراج‌الدین به وی اجازه خلافت اعطا می‌کند و اشاعه طریقه نقش‌بندی را در منطقه مکرریان به ایشان تحویل می‌دهد. حضرت شیخ بعد از مهاجرت ابتدا به قریه عیسی کند می‌رود و پس از مدتی عازم قریه برهان در شرق مهاباد می‌شود. در روستای برهان یک باب ساختمان به ایشان واگذار می‌کنند که قسمتی از آن به‌عنوان خانقاه جهت سکونت سالکان و قسمت دیگر برای سکونت آن حضرت اختصاص می‌یابد» (Kh. Sepehraddin, 1989). مقبره شمس برهان مقبره‌ای منفرد با پلان مربع با ابعاد داخلی ۵/۸ متر و ایوانی در ضلع شمال شرقی آن است. پوشش سقف در ایوان ورودی طاق گهواره‌ای با قوس جناغی و در فضای اصلی مقبره، گنبد آجری است. در نماهای خارجی دور تا دور بنا طاق نماها و قاب‌بندی‌های ساده آجری تعبیه شده است. مصالح به کاررفته در این بنا نیز در قسمت پی و آزاره‌ها سنگ و در بقیه قسمت‌ها آجر است (شکل ۱۲).

شکل ۳- امامزاده بکشلو

شکل ۲- آرامگاه محمد خلیان

شکل ۱- سه مجید ارویه

شکل ۶- مقابر تمان

شکل ۵- مقبره بردوک

شکل ۴- امامزاده دیزج تکیه

شکل ۹- بقعه میرخاتون

شکل ۸- مقبره پیرگندی

شکل ۷- مقبره آل یعقوب

شکل ۱۲- مقبره شمس برهان

شکل ۱۱- مقبره بذاق سلطان

شکل ۱۰- امامزاده کچه شهر

شکل ۱۵- مقبره حمامیان

شکل ۱۴- مقبره سردار یوکان

شکل ۱۳- بقعه ایوب انصاری

هیچ‌یک از کتاب‌های تاریخی و تذکره‌ها، نامی از ایوب انصاری دیده نشده است، ولی در اسناد و مدارکی که از دوره صفویه بر جای مانده است و مربوط به موقوفات این بقعه است، همه جا نام این شخص را با احترام خاصی نوشته‌اند و چندین بار به نام سلطان العارفین ایوب انصاری برمی‌خوریم که در سال ۸۵۰ ه.ق

۳-۴-۱۳- بقعه ایوب انصاری - تکاب

بقعه ایوب انصاری در ۱۳ کیلومتری تکاب و بالای کوهی به همین نام مشرف به روستای دورباش واقع شده است. «بقعه ایوب انصاری که امروزه زیارتگاه اهالی محل می‌باشد، درواقع مدفن یکی از فقهای گمنام اواسط قرن نهم هجری است. در

قسمت بی، سنگ‌لاشه و در دیوارها و پوشش سقف، آجر است. تزئینات بنا نیز محدود به ظرافت آجرکاری‌های نمای خارجی است. در سال‌های اخیر در ضلع جنوبی مقبره، صحنی با دیوارهای آجری و طرح سردر آجری اجرا گشته است (شکل ۱۴).

۳-۴-۱۵- مقبره حمامیان بوکان

مقبره حمامیان در روستای حمامیان شهر بوکان واقع شده است. این روستا افزون بر این مقبره دارای یک مسجد تاریخی، وضوخانه و خانه اربابی است. این آرامگاه مدفن مرحوم محمود آقا ایلخانی‌زاده از خوانین خوشنام منطقه بوده و علاوه بر کارهای خیریه، مذهبی و احداث مسجد در منطقه صاحب‌نفوذ بوده و دارای افراد مسلحی به نام عشیرت دموکری بوده‌اند که از روستا و منطقه محافظت می‌کرده‌اند. تاریخ احداث بنای مقبره به سال ۱۳۲۸ ه.ق می‌رسد. بنا دارای پلانی مستطیل شکل به ابعاد ۲۰/۸ در ۱۲/۷ متر بوده و در نماهای شمال شرقی و جنوب غربی ایوانی سراسری با پایه‌های آجری دارد. دو نمای دیگر بنا نیز طاق‌نماهای آجری دارند. پوشش قسمت مرکزی و اصلی بنا گنبدی و پوشش ایوان و سایر قسمت‌ها تخت است (شکل ۱۵).

۳-۵- تحلیل نمونه‌ها

برای تحلیل نمونه‌های موضوع پژوهش چهار فاکتور دوره تاریخی، شخصیت متوفی، الگوی پلان، مصالح مورد استفاده و تزئینات به‌کاررفته مدنظر قرار گرفته‌اند.

۳-۵-۱- دسته‌بندی نمونه‌ها براساس دوره تاریخی

در بررسی نمونه‌ها براساس فاکتور دوره تاریخی صرفاً پیشینه کالبد موجود فارغ از زمان تدفین متوفای آرمیده در آن مدنظر قرار گرفته است؛ برای مثال در آرامگاه محمد خلیلان آرامگاه منسوب به راوی و محدث شیعه در قرن سوم هجری است، ولی کالبد موجود متعلق به دوره قاجار بوده و در بررسی جزء نمونه‌های متعلق به دوره قاجار لحاظ شده است. یا در مقبره امامزاده بکشلو طبق پی‌گردی و یافته‌های باستان‌شناسی قدمت بنای اولیه به دوره ایلخانی می‌رسد، ولی کالبد موجود بنایی قاجاری است.

دار فانی را وداع گفته است» (Mohammadi, 1999). در حال حاضر ساختمان فعلی بقعه از دو بخش تشکیل شده است. بخش اصلی و قدیمی بنا، اطاق اصلی مقبره را شامل می‌شود و قدمت آن به قرن نهم ه.ق می‌رسد و بخش الحاقی که در دوره‌های بعد (احتمالاً صفویه) به مجموعه اضافه گشته است، شامل یک راهروی ورودی و یک نمازخانه به فرم چهارطاقی است. بقعه ایوب انصاری شامل سه بخش دهلیز ورودی، نمازخانه و فضای اصلی مقبره است. دهلیز ورودی که در قسمت غربی پلان واقع شده، دارای پلانی مستطیل شکل به ابعاد ۳/۲ در ۱/۹ متر است. در سردر ورودی این قسمت فرورفتگی کوچکی وجود دارد که احتمالاً جای کتیبه مرمت بنا بوده است. از قسمت غربی این فضا ورود به نمازخانه بنا میسر می‌گردد. فضای نمازخانه پلانی چلیپا شکل به ابعاد داخلی ۶ در ۵/۵ متر دارد. پوشش قسمت مرکزی گنبد و پوشش چهار جناح چلیپا، طاق‌های گهواره‌ای با مصالح سنگی است. از ضلع شمالی چهارطاقی به اطاق اصلی مقبره ارتباط دارد. این فضا از داخل پلان دایره شکل به قطر ۵/۳ متر و از خارج، پلانی به شکل هشت‌وجهی غیر منتظم دارد. فضای داخلی مقبره استوانه‌ای به ارتفاع ۶/۵ متر است و گنبد اصلی با مصالح سنگ بر آن استوار گشته است. دور ساقه گنبد یک حاشیه گچبری وجود دارد. در چهار گوشه فضای داخلی مقبره چهار طاق‌نما به ارتفاع ۱/۷ متر تعبیه گشته است (شکل ۱۳).

۳-۴-۱۴- مقبره سردار بوکان

این بنا در داخل پارک عمومی شهر بوکان واقع شده است. قدمت این بنا به دوره قاجاریه می‌رسد و آرامگاه خانواده «سردار عزیزخان مکر» داماد امیرکبیر و فرمانده قشون ناصرالدین شاه است. این بنا پلانی به فرم چهارطاقی با پوشش گنبدی با گوشه سازی سکنج دارد و ایوانی با دو ستون سنگی و طاق‌نماهای آجری در ضلع جنوبی آن تعبیه گشته است. دهلیزی سراسری در ضلع غربی پلان و دهلیزی کوچک‌تر نیز در گوشه جنوب شرقی پلان وجود دارد. دهلیز ضلع غربی نقش ورودی اصلی را داشته که با پوشش گهواره‌ای مسقف گشته است. ابعاد کلی پلان ۱۳ در ۱۳ متر است. مصالح عمده به‌کاررفته در بنا در

صفوی و امامزاده بکشلو، امامزاده دیزج تکیه، امامزاده کهنه شهر، مقبره آل یعقوب، مقابر شمس برهان، سردار بوکان و حمامیان متعلق به دوره قاجار هستند (جدول ۲).

با این تفاسیر از ۱۵ نمونه بررسی‌شده مقبره سه گنبد متعلق به دوره سلجوقی، دو نمونه بقعه میرخاتون و مقبره پیرکندی دوره ایلخانی، بقعه ایوب انصاری دوره تیموری، سه نمونه مقبره بردوک، مقابر تمتمان و مقبره بذاق سلطان به دوره

جدول ۲. مقایسه تطبیقی نمونه‌ها براساس دوره تاریخی (Authors, 2023)

نام بنا	دوره تاریخی	توضیحات
مقبره سه گنبد	سلجوقی	بیشترین تعداد بناهای آرامگاهی بررسی‌شده متعلق به دوره قاجار هستند.
بقعه میرخاتون - مقبره پیرکندی	ایلخانی	
بقعه ایوب انصاری	تیموری	
مقبره بردوک - مقابر تمتمان - مقبره بذاق سلطان	صفوی	
امامزاده بکشلو - مقبره سید محمد خلیلان - امامزاده دیزج تکیه - مقبره آل یعقوب - امامزاده کهنه شهر - مقبره شمس برهان - مقبره سردار - مقبره حمامیان	قاجار	

حکومتی و مقابر بکشلو، دیزج تکیه و کهنه شهر جزء مقابر مذهبی از دسته امامزاده و مقابر آل یعقوب، شمس برهان، ایوب انصاری، پیرکندی و محمد خلیلان در زمره مقابر مذهبی عرفا و مشایخ قرار می‌گیرند.

مقبره‌های مجموعه بردوک و مجموعه تمتمان با عنایت به پیشینه تصوف در دوره صفویه احتمال می‌رود این مقابر متعلق به شخصیتی عرفانی از اهل تصوف باشند، ولی از سویی با عنایت به موقعیت سوق الجیشی هر دو مورد احتمال اینکه مقابر فوق متعلق به سرداران نظامی باشند نیز وجود دارد (جدول ۳).

۳-۵-۲- دسته بندی نمونه‌ها براساس شخصیت

متوفی

در یک دسته‌بندی کلی آرامگاه‌ها را می‌توان به لحاظ شخصیت آرمیده در آن به دو دسته مذهبی و حکومتی تقسیم کرد. آرامگاه‌های مذهبی خود به دو دسته امامزاده‌ها و مقابر عرفا و مشایخ تقسیم می‌شوند. از آرامگاه‌های بررسی‌شده در این پژوهش برج مقبره‌های سه گنبد و میرخاتون و مقابر بذاق سلطان، سردار بوکان و حمامیان بوکان در زمره آرامگاه‌های

جدول ۳. مقایسه تطبیقی نمونه‌ها براساس شخصیت متوفی (Authors, 2023)

نام بنا	شخصیت متوفی	توضیحات
مقبره سه گنبد - بقعه میرخاتون - مقبره بذاق سلطان - مقبره سردار - مقبره حمامیان	حکومتی	تعداد آرامگاه‌های حکومتی و مذهبی تقریباً برابر و در بین آرامگاه‌های مذهبی تعداد آرامگاه مشایخ و عرفا بیشتر است.
امامزاده بکشلو - امامزاده دیزج تکیه - امامزاده کهنه شهر	مذهبی - امامزاده	
بقعه ایوب انصاری - مقبره پیرکندی - مقبره سید محمد خلیلان - مقبره آل یعقوب - مقبره شمس برهان	مذهبی - مشایخ	
مقبره بردوک - مقابر تمتمان	حکومتی یا مشایخ	

می‌شوند. بناهای آرامگاهی موضوع این پژوهش را نیز می‌توان به همان ترتیب در این دو دسته جای داد (جدول ۴ و ۵).

برج مقبره‌ها

برج مقبره‌ها را می‌توان بناهایی آرامگاهی دانست که در آنها کشیدگی عمودی بر کشیدگی افقی غلبه داشته و به همین

۳-۵-۳- دسته بندی نمونه‌ها براساس الگوی

معماری

چنانچه ذکر آن گذشت، بناهای آرامگاهی ایران به دو دسته برج مقبره‌ها و مقابر قبه‌ای با پلان مربع و پوشش گنبدی تقسیم

آن را از فرم برج مقبره خارج کرده است. این بنا نیز به لحاظ مصالح و تزئینات مشابه مقبره پیرکندی بوده و با مصالح سنگی بنا شده و فاقد تزئینات است و می‌توان آن را متأخرترین برج مقبره نمونه‌های بررسی‌شده معرفی کرد.

مقابر با پلان مربع و پوشش گنبدی

در مقابر آرامگاهی که با این الگو بنا شده‌اند و همگی مقابر دوره صفوی به بعد هستند، فضای اصلی مقبره پلان مربع با پوشش گنبدی دارد. در پاره‌ای از آنها این گنبدخانه صرفاً تنها فضای مقبره است، ولی در پاره‌ای از آنها در زمان ساخت یا در دوره‌های توسعه پیرامون گنبدخانه فضاهای دیگری شکل گرفته‌اند. از نمونه‌های بررسی‌شده مقابر بردوک، تمتمان و سید محمد خلیلان صرفاً شامل همان الگوی چهارطاقی هستند، ولی در سایر موارد فضاهایی پیرامون آن وجود دارند. این فضاها ممکن است مانند مقبره شمس برهان یک فضای پیش‌ورودی در یک سمت گنبدخانه، مانند مقبره بداق سلطان و مقبره حمامیان دو ورودی در دو طرف گنبدخانه یا مانند امامزاده بکشلو غلام گردشی در دور تا دور آن باشد. در سایر نمونه‌ها فضاهای متنوع‌تری در پیرامون فضای اصلی مقبره شکل گرفته است.

دلیل دارای کارکرد نشانه‌ای در بستر خود شده‌اند. این ابنیه بسته به کیفیات و کمیات معماری خود و همچنین در تعامل با جایگاه اجتماعی و فرهنگی فرد متوفایی که جسدش را در بردارند، دارای اهمیت و تشخیص می‌شده‌اند (Ramazani, 2005).

از بناهای آرامگاهی بررسی‌شده در این پژوهش مقبره سه گنبد، بقعه میرخاتون، مقبره پیرکندی و بقعه ایوب انصاری در این دسته جای می‌گیرند. سه گنبد و میرخاتون از برج مقبره‌های شاخص و پرکار دوره سلجوقی و ایلخانی هستند که شاید دلیل آن شخصیت حکومتی آرمیده در آنها باشد. در مقبره پیرکندی علیرغم اینکه این برج مقبره متعلق به دوره ایلخانی است، ولی هم به لحاظ مصالح، متفاوت با اغلب برج مقبره‌های آجری ایلخانی بوده و با مصالح سنگی بنا شده است و هم فاقد هرگونه تزئینات معماری است. نهایتاً درخصوص مقبره ایوب انصاری، دوره تیموری آخرین نمونه‌های برج مقبره‌ها را در بر دارد که این مقبره نیز از آن دسته است. شاید در نگاه اول این مقبره را نتوان در زمره برج مقبره‌ها جای داد، ولی از آنجا که وضعیت اولیه این بنا بنایی با پلان داخلی دایره و پلان خارجی هشت‌ضلعی با ارتفاع بلند بوده است، بی‌شک یک بنای آرامگاهی با الگوی برج مقبره بوده است، ولی در دوره‌های بعد فضایی با پلان چلیپا شکل در ضلع جنوبی به آن الحاق و هیئت ظاهری

جدول ۴. مقایسه تطبیقی نمونه‌ها براساس الگوی پلان (Authors, 2023)

نام بنا	الگوی پلان	توضیحات
مقبره سه گنبد - بقعه میرخاتون - بقعه ایوب انصاری - مقبره پیرکندی	برج مقبره	از ۱۵ مورد بررسی‌شده فقط ۵ مورد با الگوی برج مقبره و همه آنها متعلق به دوره سلجوقی تا تیموری هستند.
امامزاده بکشلو - امامزاده دیزج تکیه - امامزاده کهنه شهر - مقبره بداق سلطان - مقبره سردار - مقبره حمامیان - مقبره سید محمد خلیلان - مقبره آل یعقوب - مقبره شمس برهان - مقبره بردوک - مقابر تمتمان	قبه	

جدول ۵. مقایسه تطبیقی نمونه‌ها براساس فرم پلان (Authors, 2023)

نام بنا	فرم پلان	توضیحات
مقبره سه گنبد - بقعه میرخاتون	دایره	
امامزاده بکشلو - امامزاده دیزج تکیه - امامزاده کهنه شهر - مقبره بداق سلطان - مقبره سردار - مقبره حمامیان - مقبره سید محمد خلیلان - مقبره آل یعقوب - مقبره شمس برهان - مقبره بردوک - مقابر تمتمان	مربع	فرم پلان قسمت اصلی مقبره در نمونه‌های قدیمی‌تر که الگوی برج مقبره دارند، دایره و هشت‌ضلعی و در نمونه‌های متأخرتر که الگوی قبه دارند، مربع است.
بقعه ایوب انصاری - مقبره پیرکندی	هشت‌ضلعی	

۳-۵-۴- دسته بندی نمونه‌ها براساس مصالح عمده

به‌کاررفته و تزئینات

از مقابر بررسی‌شده مقابر بردوک، تمتان، پیرکندی و ایوب انصاری صرفاً با سنگ بنا شده‌اند. دو نمونه اول متعلق به دوره صفوی و دو نمونه بعدی متعلق به دوره تیموری هستند، ولی از آنجا که بنای صفوی دیگری در این سری نمونه‌ها با آجر بنا شده است، به نظر می‌رسد بیشتر از دوره تاریخی، صعب‌العبور بودن دسترسی این چهار مقبره در تعیین مصالح مورد استفاده

و به‌کارگرفتن سنگ که مصالح بوم‌آوردی بوده، در این امر مؤثر بوده است. در بنای سه گنبد مصالح مورد استفاده تا سردابه سنگ و پس از آن آجر است. در سایر نمونه‌ها اگر از پی و پایه‌های سنگی صرف‌نظر کنیم، مصالح عمده مورد استفاده آجر است (جدول ۶). به لحاظ تزئینات نیز شاخص‌ترین تزئینات را در برج مقبره‌های سه گنبد و میرخاتون شاهدیم که در این امر نیز دوره تاریخی و حکومتی بودن آرامگاه تأثیر داشته‌اند. تزئینات سایر نمونه‌ها اغلب شامل آجرکاری نماهای خارجی است.

جدول ۶. مقایسه تطبیقی نمونه‌ها براساس مصالح مورد استفاده (Authors, 2023)

نام بنا	مصالح مورد استفاده	توضیحات
مقبره سه گنبد	سنگ و آجر	فارغ از دوره تاریخی، صعب‌العبور بودن دسترسی و دور بودن از نقاط شهری عامل استفاده از سنگ در چهار مورد از نمونه‌های بررسی‌شده است.
امامزاده بکشلو- امامزاده دیزج تکیه - امامزاده کهنه شهر - مقبره بداق سلطان - مقبره سردار - مقبره حمامیان - مقبره سید محمد خلیلان - مقبره آل یعقوب - مقبره شمس برهان - بقعه میرخاتون	آجر	
بقعه ایوب انصاری - مقبره پیرکندی - مقابر تمتان - مقبره بردوک	سنگ	

۴- نتیجه‌گیری

در بررسی بناهای آرامگاهی ایران نمونه‌های متعددی از سده‌های اول هجری را شاهدیم، ولی در محدوده جغرافیایی این پژوهش قدیمی‌ترین بنای آرامگاهی متعلق به دوره سلجوقی است. هرچند در نمونه‌ای مانند بقعه سید محمد خلیلان پیشینه تدفین به قرون اولیه هجری می‌رسد، ولی از آنجا که سنت آرامگاه‌سازی در این منطقه متداول نبوده، آرامگاه این شخصیت مذهبی در دوره قاجاریه احداث شده است. همان‌گونه که در دوره سلجوقی بناهای آرامگاهی با الگوی برج مقبره رایج بودند، مقبره سه گنبد نیز با همان الگو ایجاد شده و یکی از شاخص‌ترین نمونه برج مقبره‌های سلجوقی ایران است. الگوی برج مقبره در محدوده مورد مطالعه از این دوره رایج و در دوره ایلخانی با بقعه میرخاتون تکرار می‌گردد. در مقبره ایلخانی پیرکندی و مقبره تیموری ایوب انصاری شاهد همان الگوی برج مقبره هستیم و به لحاظ اینکه این دو برج مقبره از طرفی متعلق به شخصیت حکومتی نیستند و از طرفی در منطقه دثر از کانون‌های شهری واقع شده‌اند و استفاده از مصالح بوم‌آورد الزام بوده است، با مصالح

سنگی و فاقد هرگونه تزئینات بنا شده‌اند. در نمونه‌های دوره صفوی شاهد گذار از الگوی برج مقبره به الگوی چهارگوش گنبدپوش هستیم. اولین نمونه‌های این الگو صرفاً یک پلان مربع شکل با پوشش گنبدی و با اقتباس از الگوی چهارطاقی ایرانی بوده است، ولی این نمونه در دوره‌های تاریخی بعدتر دارای فضاهای دیگری پیرامون گنبدخانه اصلی گشته است. این فضاها شامل یک ورودی در یک طرف گنبدخانه، دو ورودی در دو طرف گنبدخانه، غلام‌گردش دور تا دور گنبدخانه و شبستان هستند. به لحاظ شخصیت متوفی آرامگاه‌های مذهبی و حکومتی سهم نسبتاً برابری دارند، ولی بین آرامگاه‌های مذهبی تعداد مقابر عرفا و مشایخ بیشتر از امامزاده‌هاست. در اکثریت نمونه‌ها مصالح غالب مورد استفاده آجر بوده و مصالح سنگی صرفاً در مواردی که به دلیل دسترسی استفاده از مصالح بوم‌آورد سنگی انتخاب شده است. از نظر تزئینات شاخص‌ترین برج مقبره‌ها مقبره سه گنبد و بقعه میرخاتون هستند. در بین الگوهای دسته دوم نیز نمونه‌های اولیه که متعلق به دوره صفوی هستند، فاقد

سیاسگزاری

وجود ندارد.

منابع مالی

وجود ندارد.

تعارض منافع

وجود ندارد.

تزیینات بوده و شاخص‌ترین نمونه این دسته از نظر تزیینات مقبره آل یعقوب است. در نهایت می‌توان نتیجه گرفت دوره تاریخی در شکل‌گیری الگوی معماری بناهای آرامگاهی استان آذربایجان غربی تأثیرگذار بوده، ولی مصالح مورد استفاده و تزیینات علاوه بر دوره تاریخی تحت تأثیر عوامل محیطی بوده است.

References

- Afkhami, E. (1993). *History, literature and culture of Mahabad's*. Mokrian .
- Colombes, L., & Wilber, D. (1997). *Timurid architecture in Iran and Turan* (Y. Kiana, Trans.). Cultural Heritage Organization of Iran Publishers .
- Fattahi Ghazi, G. (1977). *Abdollah Khan Mokri*. Tabriz University Faculty of Literature and Humanities .
- Gheravi, M. (1997). *Tombs in the scope of Iranian culture*. Anjomane Mafakhere Farhangi Iran Publishers .
- Goochani, A. (2017). Examining the inscriptions of Segonbad and Urmia Jame Mosque. *Athar*, (75), 39-48 .
- Grabar, O., & Ettinghausen, R. (2012). *Islamic art and architecture* (Y. Ajhand, Trans.). Samt .
- Hillenbrand, R. (2012). *Islamic Architecture* (A. S. B., Trans.). Rozaneh Publishers .
- Kambakhsh, F. S. (2009). *Archaeological excavations and researches and architectural revival of Anahita temple*. The Research Institute of Archaeology Publishers .
- Kh. Sephehraddin, A. (1989). *Biography of Shams Burhan*. Salahaddin Ayyobi .
- Kiani, Y. (2000). *Architecture in the Islamic period*. Jahade Daneshgahi Publishers Publishers .
- Maroofi Aghdam, E. (2013). *Tombs of Azerbaijan from the beginning of Islam to the Qajar period*. Samira .
- Mashkoor, M. J. (1996). *A comment on the history of Azerbaijan*. Kahkeshan .
- Mohammadi, A. (1999). *History of Takab Afshar*. Iman .
- Pirnia, M. K. (1992). *Getting to know the Islamic architecture of Iran*. Elmosanat University .
- Ramazani, V. (2005). Investigating the state of architecture in Iran with emphasis on the concept and use of buildings. *Tarikh Pajouhi*, 3(24 and 25), 4-13.
- Riahi, M. A. (1993). *History of khoy*. Toos .
- Sadrai, A. (1996). Investigating the buildings of the Safavid period in West Azarbaijan province from an archaeological point of view. *Athar*, (26 and 27), 186-203 .
- Sadrai, A. (2005). *Relics of the Safavid era in West Azerbaijan Province*. Ganjine Honar .
- Sadrai Khoii, A. (1994). *Landscape of khoy*. Tablighate Eslami .
- Shahriari, S. (2008). *The role of brickwork in the decoration of Seljuk period tombs* Tehran University .
- Zahabi. (n.d.). *Alebare menkhabare menghabar*. Darolkotobolelmiyyeh.